

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΗ: ΔΕΔΕ Ε. ΕΙΡΗΝΗ

ΑΜ: 1340200000115

ΤΗΛ: 6936649471

2004-2005

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περιεχόμενα.....	1
Συνοτομογραφίες.....	2
Εισαγωγή.....	3
1. Ιστορική εξέλιξη και κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων.....	3
2. Η ελευθερία της τέχνης.....	4
2.1 Έννοια.....	6
2.2 Διαστάσεις του δικαιώματος.....	7
2.3 Φορείς του δικαιώματος.....	9
2.4 Προστατευόμενο περιεχόμενο.....	9
2.5 Περιορισμοί του δικαιώματος.....	10
3. Το δικαίωμα στην προσωπικότητα.....	11
3.1 Έννοια, φορείς δικαιώματος.....	12
3.2 Περιορισμοί στο δικαίωμα του άρθρου 5§1 Σ.....	12
4. Η ελευθερία της τέχνης και η προστασία της προσωπικότητας.....	12
4.1 Το πρόβλημα.....	14
4.2 Προσπάθειες επίλυσης της σύγκρουσης και νομολογιακά παραδείγματα.....	15
4.3 Ειδικά θέματα.....	17
4.3.1 Το άσεμνο.....	17
4.3.2 Θρησκευτική συνείδηση.....	18
Συμπέρασμα.....	19
Περίληψη.....	20
Βιβλιογραφία.....	22

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΑΠ Άρειος Πάγος

βλ. βλέπε

ΔΕΚ Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΔΤΑ Δικαιώματα του Ανθρώπου (περιοδικό)

ΕΔΔΔ Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου (περιοδικό)

ΕΣΔΑ Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕφΘεσαλ Εφετείο Θεσσαλονίκης

ΜΠρΑθ Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών

όπ. π. όπως παραπάνω

ΠλημμΛαρ Πλημμελειοδικείο Λάρισας

ΠοινΧρ Ποινικά Χρονικά (περιοδικό)

Σ Σύνταγμα

σελ. σελίδα

ΣτΕ Συμβούλιο της Επικρατείας

ΤοΣ Το Σύνταγμα (περιοδικό)

Εισαγωγή

Η τέχνη με τον πολυδιάστατο και δυναμικό χαρακτήρα της κινείται σε ποικίλα πεδία της ανθρώπινης ζωής και προσαρμόζεται στις σύγχρονες επιταγές που συνεχώς μεταβάλλονται. Γι' αυτό το λόγο το Σύνταγμα στο άρθρο 16§1 κάνει λόγο για την υποχρέωση του Κράτους να προστατεύει και να προάγει την ελεύθερη ανάπτυξη της τέχνης. Η ανεπιφύλακτη αυτή κατοχύρωση δημιουργεί προβλήματα όταν το δικαίωμα της ελευθέριας της τέχνης έρχεται σε σύγκρουση με άλλα δικαιώματα. Παρακάτω γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης του προβλήματος που παρουσιάζεται όταν η ελευθερία της τέχνης έρχεται σε σύγκρουση με το δικαίωμα της προσωπικότητας. Η προσέγγιση αυτή γίνεται σύμφωνα με τη σύγχρονη θεωρία των δικαιωμάτων. Αναλύεται η έννοια της τέχνης και της προσωπικότητας αντίστοιχα, πως τα δύο αυτά δικαιώματα μπορούν να έρθουν σε αντίθεση και πως η νομολογία έχει αντιμετωπίσει σχετικές περιπτώσεις. Γίνεται επίσης σύντομη αναφορά στα θέματα του άσεμνου και της προσβολής της θρησκευτικής συνείδησης ως ειδικότερα στοιχεία προσβολής της προσωπικότητας.

1. Ιστορική εξέλιξη και κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων

Ήδη από τα πρώτα ελληνικά συντάγματα κατοχυρώνονται τα συνταγματικά δικαιώματα, είτε ως «δικαία του ανθρώπου» στο σχέδιο

του Ρήγα, είτε ως «γενικά δικαιώματα» ή «πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων» στα συντάγματα της επανάστασης¹.

Το Σύνταγμα του 1975, έτσι όπως αναθεωρήθηκε το 1986 και το 2001, περιλαμβάνει ξεχωριστό κεφάλαιο για τα συνταγματικά δικαιώματα επιβεβαιώνοντας τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του. Ειδικότερα για την τέχνη, φρόντισε να διασφαλίσει την ελευθερία της πνευματικής δημιουργίας με ειδική αναφορά στο άρθρο 16².

Σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο η προστασία των δικαιωμάτων κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ η οποία, σύμφωνα με το άρθρο 28§1Σ, υπερισχύει οποιασδήποτε αντίθετης διάταξης νόμου. Παρόλο που η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν προσχώρησε στην ΕΣΔΑ, η συνθήκη του Μάαστριχ αναγνωρίζει την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΣΔΑ. Άλλωστε «ο σεβασμός των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί προϋπόθεση για την προσχώρηση ενός ευρωπαϊκού κράτους στην Ευρωπαϊκή Ένωση». Η νομολογία του ΔΕΚ, όμως, παρουσιάζεται ακόμη ασαφής και αποσπασματική.

2. Η ελευθερία της τέχνης

Αναγκαίο για τον προσδιορισμό του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης είναι ο ορισμός της έννοιας «τέχνη». Η έκταση της νόμιμης άσκησης των δικαιωμάτων καθορίζεται από το εννοιολογικό περιεχόμενο των λέξεων που χρησιμοποιούνται για να προσδιοριστεί το προστατευόμενο συνταγματικό αγαθό. Συνεπώς θα πρέπει να βρεθεί

---

¹ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', 2005, σελ.25 επ.

² «Η σφαίρα της τέχνης και του πνεύματος εν γένει εξ ορισμού τυγχάνει σφαίρα της ελευθερίας.» Βλ. Κόρσο Δ., Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το σχέδιον του νέου Συντάγματος, ΕΔΔΔ, 1975,σελ. 117 επ.

έναν ορισμό για την «τέχνη» και το «έργο τέχνης» έτσι ώστε να οριοθετηθεί το πεδίο εφαρμογής και προστασίας της ελευθερίας της τέχνης.

Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της τέχνης αποτελεί τροχοπέδη στη γενική παραδοχή ενός ορισμού για την τέχνη. Η δυναμική και η εξέλιξη της τέχνης δεν επιτρέπουν τη δημιουργία πλήρους ορισμού και παρά τις πολλές προσπάθειες όλοι συναινούν στο ότι «γενικά αποδεκτός ορισμός για την τέχνη δεν υπάρχει.³» Αυτό δημιούργησε και δημιουργεί πολλά προβλήματα στη σχέση της τέχνης με το δίκαιο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ιστορική δίκη μεταξύ του γάλλου γλύπτη *C. Brancusi* κατά του αμερικανικού Δημοσίου το 1927. Σύμφωνα με την *Tarif Act* του 1922, η εισαγωγή έργων τέχνης στις ΗΠΑ ήταν απαλλαγμένη από δασμούς. Το έργο, όμως, του *Brancusi* «*Oiseau*» θεωρήθηκε από τις τελωνειακές αρχές των ΗΠΑ, όχι έργο τέχνης, αλλά χρηστικό αντικείμενο υποκείμενο σε δασμούς. Το δικαστήριο της Νέας Υόρκης δικαίωσε τελικά τον γλύπτη ο οποίος προσπάθησε να αποδείξει την καλλιτεχνική φύση του έργου του. Τα πρακτικά της δίκης αποδεικνύουν τις δυσκολίες επικοινωνίας των δυο τομέων, τέχνης και δικαίου παρόλο που οι αισθητικές αντιλήψεις έχουν πλέον αλλάξει και αυτό που πριν μερικά χρόνια δεν εθεωρείτο έργο τέχνης, είναι καλλιτεχνικό έργο.⁴

---

³ Βλ. Βλαχόπουλο Σ., Η ελευθερία της τέχνης. Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος. ΔΤΑ, 1999, σελ.73 επ.

⁴ Βλ. Παπαχρίστου Θ., Κοινωνιολογία του δικαίου, 1999, σελ. 200

2.1 Έννοια

Είναι όμως απαραίτητη μια προσπάθεια ορισμού της τέχνης έτσι ώστε να προσδιοριστεί το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 16§1 Σ.

Το Σύνταγμα στο άρθρο 16§1 εδ. α' ορίζει ότι: «Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες · η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους.» Η ανεπιφύλακτη θεμελίωση του δικαιώματος από το νομοθέτη δε σημαίνει ότι δεν έχει κάποια όρια. Εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο πεδίο εφαρμογής.

Τέχνη κατά το άρθρο 16 Σ είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας. «Δεν υπόκειται ούτε γενικά ούτε συγκεκριμένα στον κρατικό ορισμό και χαρακτηρισμό. Μόνο όταν το κράτος θέλει να προστατεύσει ,να ενισχύσει ή να προωθήσει ένα έργο τέχνης, είναι αναπόφευκτος και συνταγματικά θεμιτός ο χαρακτηρισμός ή μη ενός έργου ως έργου τέχνης.»⁵ Είναι κάθε τι που ο δημιουργός του το θεωρεί ως τέτοιο, εκτός κι αν αυτό έρχεται σε αντίθεση προς τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Πάντα όμως, ο όρος «τέχνη» παραπέμπει στις λεγόμενες καλές τέχνες (μουσική, χορός ,θέατρο, ποίηση, κινηματογράφος κ.α.) και όχι στην τεχνική, διευκρίνιση απαραίτητη για τον ορισμό του προστατευόμενου πεδίου στην ελευθερία της τέχνης⁶. Δηλαδή, ως τέχνη θα πρέπει να χαρακτηρισθεί κάθε έργο το οποίο φέρει τα τυπικά γνωρίσματα ενός καλλιτεχνικού είδους.

Σύμφωνα με άλλη άποψη, υποστηρίζεται ότι τέχνη είναι κάθε δημιούργημα που αποσκοπεί σε αισθητικής φύσεως επικοινωνία με το

---

⁵ Βλ. Δαγτόγλου, όπ. π., σελ. 736 επ.

⁶ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σελ.305 επ.

κοινό, που λειτουργεί ως μέσο επικοινωνίας του καλλιτέχνη με τους αποδέκτες του έργου.⁷

Καμιά άποψη ,όμως, δε φαίνεται να δίνει έναν ασφαλή ορισμό για την τέχνη ,καθώς η δυναμική της τέχνης και η συνεχής εξέλιξή της στο χρόνο καθιστά τους ορισμούς ελλιπείς. Γι' αυτόν το λόγο πολλοί συγκλίνουν στο ότι ο χαρακτηρισμός ενός δημιουργήματος ως έργου τέχνης πρέπει να γίνεται από πρόσωπα που έχουν την κατάλληλη παιδεία. Στο άρθρο 30 του Ν. 3060/1931 προβλέπεται ότι για τον χαρακτηρισμό ενός έργου ως έργου τέχνης, ο εισαγγελέας μπορεί να «προκαλέσει συμβουλευτική γνωμοδότηση πενταμελούς επιτροπής την οποία διορίζει ο ίδιος από παιδαγωγούς, καθηγητές της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών και μέλη συλλόγων για την προστασία της παιδικής ηλικίας.»

Δεν είναι σωστή η άρνηση χαρακτηρισμού ενός έργου ως έργου τέχνης επειδή ανήκει σε μη αποδεκτή νοοτροπία, «σχολή» κοκ, ούτε είναι ανεκτή η ύπαρξη «επίσημης», «αναγνωρισμένης», «εθνικής» τέχνης. Κάτι τέτοιο βαίνει ενάντια στη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία της τέχνης.⁸ Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο 16§1 εδ. α' Σ, τέχνη είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας ,είτε παράγοντας ένα έργο που πληροί τα απαιτούμενα ενός καλλιτεχνικού είδους, είτε ένα έργο που αποτελεί δίοδο επικοινωνίας καλλιτέχνη και κοινού.

2.2. Διαστάσεις του δικαιώματος

Στο άρθρο 16 Σ κατοχυρώνεται η ελευθερία της τέχνης ως αμυντικό δικαίωμα και ως τέτοιο στρέφεται κατά της κρατικής αλλά και

---

⁷ Βλ. Βλαχόπουλο Σ., όπ. π.

⁸ Βλ. Δαγτόγλου, όπ.π., σελ. 736 επ.

της ιδιωτικής εξουσίας και αξιώνει αποχή από κάθε επιθετική ενέργεια που εκδηλώνεται είτε με πράξη, είτε με παράλειψη.⁹ Ταυτόχρονα αναγνωρίζεται και η προστατευτική διάσταση του δικαιώματος με την οποία στρέφεται προς το κράτος και αξιώνει προστασία από απειλές¹⁰, αλλά και η διεκδικητική διάσταση αφού το ίδιο το Σύνταγμα ανάγει σε υποχρέωση του κράτους την ανάπτυξη και την προαγωγή της τέχνης.

Η αμυντική διάσταση του δικαιώματος δεν επιτρέπει επέμβαση του κράτους στο πεδίο της τέχνης. Αντιβαίνει στην ελευθερία της τέχνης η όποια κρατική παρέμβαση που θα παρεμπόδιζε την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί αν για τον προσδιορισμό ενός έργου τέχνης ως τέτοιου θα ήταν, για παράδειγμα, καθοριστικό το υψηλό επίπεδο της καλλιτεχνικής του ποιότητας. Αυτό θα αντέβαινε στο δικαίωμα που κατοχυρώνει το άρθρο 16 Σ, αφού η διάταξη προστατεύει την καλλιτεχνική έκφραση ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της.¹¹

Η διεκδικητική διάσταση επιβάλλει την εξασφάλιση και τη διαρκή παροχή όλων εκείνων των μέσων που είναι απαραίτητα για την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος για τα οποία όμως δεν προβλέπεται ευθέως αγωγή αξίωση κατά του κράτους.¹² Σε αντίθεση με την αμυντική διάσταση, η «εξασφάλιση των μέσων», απαιτεί συγκεκριμενοποίηση των τελευταίων έτσι ώστε να μην είναι δυνατό να αποφευχθεί η θέση

---

⁹ Βλ. Δημητρόπουλο Α. Συνταγματικά Δικαιώματα, γεν. μέρος, 2005, σελ.149 επ.

¹⁰Βλ. Δημητρόπουλο Α. Συνταγματικά Δικαιώματα, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τ.' III, 2004, σελ. 175-176

¹¹ «Σκοπός της διάταξης του άρθρου 16§1 εδ.. α' Σ είναι να κατοχυρώσει την ανεμπόδιση καλλιτεχνική έκφραση και όχι να εισάγει μια προνομιακή μεταχείριση των καλλιτεχνικών έργων υψηλού επιπέδου» Βλ. Βλαχόπουλο Σ., όπ. π., σελ. 83 επ. Βλ. επίσης Χρυσόγονο. όπ. π. σελ. 305 επ.

¹² Βλ. Χρυσόγονο, όπ. π., σελ 40 επ.

ποιοτικών κριτηρίων και ταυτόχρονα να ενυπάρχει ο κίνδυνος δυσμενών διακρίσεων εις βάρος συγκεκριμένων καλλιτεχνικών ειδών.¹³

2.3. Φορείς του δικαιώματος

Φορείς του δικαιώματος, όπως συνάγεται από το άρθρο 16§1 εδ. α' Σ είναι φυσικά πρόσωπα, ημεδαποί και αλλοδαποί «που είναι σε θέση να δημιουργήσουν, παρουσιάσουν, εκτελέσουν, κυκλοφορήσουν και απολαύσουν έργα τέχνης». Δηλαδή, τόσο όσοι με τη φαντασία τους δημιουργούν ένα έργο, όσο και το κοινό που απολαμβάνει το έργο αυτό. Αποκλείονται, συνεπώς, ως φορείς τα νομικά πρόσωπα, εκτός κι αν έχουν δικαιώματα ιδιοκτησιακού περιεχομένου ή γενικά δικαιώματα εκμετάλλευσης επί των έργων τέχνης.

2.4. Προστατευόμενο περιεχόμενο

Η έννοια της ελευθερίας της τέχνης περιλαμβάνει επιμέρους την ελευθερία δημιουργίας ενός καλλιτεχνικού έργου, την ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης καθώς και τη δυνατότητα ελεύθερης πρόσβασης του κοινού σε αυτά.

Η ελευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι ασυμβίβαστη με όποιο προληπτικό μέτρο, ή επαγγελματική άδεια, ή απαίτηση άδειας για την παραγωγή ενός έργου. Αντίστροφα είναι αδιανόητος ο καταναγκασμός σε καλλιτεχνική εργασία.¹⁴

---

¹³ Βλ. Βλαχόπουλο Σ., όπ. π.

¹⁴ Βλ. Δαγτόγλου Π., όπ. π.

Η ελευθερία κυκλοφορίας των έργων αποτελεί βασική προϋπόθεση για την επαφή του κοινού με αυτά. Συνεπώς κάθε απαγόρευση παρουσίασης κάποιου έργου στο κοινό αντιβαίνει στην ελευθερία κυκλοφορίας. Επίσης το κοινό πρέπει να έχει τη δυνατότητα ακώλυτης πρόσβασης στα έργα τέχνης.

2.5. Περιορισμοί του δικαιώματος

Η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώνεται ανεπιφύλακτα στο άρθρο 16§1 εδ. α' Σ. Αυτό ,βέβαια ,δεν μπορεί να σημαίνει ότι το δικαίωμα δεν εμπίπτει σε κανενός είδους περιορισμό. Η αυξημένη αυτή κατοχύρωση δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο δημιουργός μπορεί να παραβιάζει τους γενικούς περιορισμούς που θέτει το Σύνταγμα. «Οι γενικοί περιορισμοί των νόμων ισχύουν και για τους δημιουργούς έργων τέχνης¹⁵» .

Το ίδιο το Σύνταγμα στο άρθρο 16 δεν θέτει ειδικό περιορισμό για το συγκεκριμένο δικαίωμα.¹⁶ Ωστόσο η ελευθερία της τέχνης εμπίπτει στους γενικούς περιορισμούς που αφορούν σε όλα τα δικαιώματα σύμφωνα με τα άρθρα 5 και 25 του Συντάγματος. Η εφαρμογή του δικαιώματος δεν πρέπει να έρχεται σε αντίθεση με άλλες διατάξεις, να μην αντιβαίνει στα χρηστά ήθη, να μη γίνεται κατάχρηση δικαιώματος και να μην παραβιάζονται τα δικαιώματα των άλλων.

Η ελευθερία της τέχνης μπορεί να περιοριστεί χάριν κάποιων άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Όλες οι συνταγματικές διατάξεις είναι, κατά γενική παραδοχή, ισοδύναμες μεταξύ τους. Όμως, είναι απαραίτητη η οριοθέτηση των δικαιωμάτων

---

¹⁵ Βλ. Δαγτόγλου, όπ. π

¹⁶ «Το άρθρο 16§1 Σ δε συνοδεύεται από τη ρήτρα : τηρώντας τους νόμους του Κράτους, όπως το άρθρο 14§1 Σ», βλ. Χρυσόγονο, όπ. π. ,σελ. 304 επ.

-ακόμη κι αυτών που θεμελιώνονται ανεπιφύλακτα στο Σύνταγμα- όταν έρχονται σε σύγκρουση με συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα.

Η μέθοδος της πρακτικής εναρμόνισης (διαμορφωμένη κυρίως στη γερμανική επιστήμη) εφαρμόζεται όταν παρουσιάζεται η ανάγκη να περιοριστεί ένα δικαίωμα το οποίο δε συνοδεύεται από επιφύλαξη νόμου προς χάριν άλλης συνταγματικής διάταξης. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται η εφαρμογή όλων των διατάξεων μέσα σε ένα πλαίσιο εξισορρόπησης των δικαιωμάτων.¹⁷

Παρακάτω θα δούμε αν και πως περιορίζεται η ελευθερία της τέχνης όταν έρχεται σε αντίθεση με άλλα δικαιώματα και συγκεκριμένα με το δικαίωμα στην προσωπικότητα.

3. Το δικαίωμα στην προσωπικότητα

Στο άρθρο 5§1 Σ κατοχυρώνεται η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας: «Καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.» Επίσης, στο άρθρο 2§1 Σ ορίζεται ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας.» Ο Αστικός Κώδικας στο άρθρο 57, σε μια επιπλέον προσπάθεια προστασίας του δικαιώματος στην προσωπικότητα ότι «όποιος προσβάλλεται παράνομα στην προσωπικότητά του έχει δικαίωμα να απαιτήσει να αρθεί η προσβολή και να μην επαναληφθεί στο μέλλον.»

---

¹⁷ Βλ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, γεν. μέρος, 2005, σελ.250

3.1 Έννοια, φορείς δικαιώματος

Η προσπάθεια ορισμού της έννοιας προσωπικότητα και πάλι δεν καταλήγει σε ένα γενικά αποδεκτό συμπέρασμα. Ωστόσο, προσωπικότητα είναι όλες εκείνες οι αστάθμητες αξίες που απαρτίζουν την ουσία του ανθρώπου.¹⁸ «Είναι ο ειδικός συνδυασμός των γενικών υλικών, πνευματικών και κοινωνικών γνωρισμάτων του ανθρώπινου γένους σε συγκεκριμένο άτομο»¹⁹.

Δεν πρόκειται απλά για την ικανότητα κάποιου να είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Η έννοια της προσωπικότητας στο άρθρο 5 Σ καλύπτει μια σειρά εκφάνσεων και εκδηλώσεων. Αυτές είναι κυρίως η οικονομική ελευθερία, η οποία περιλαμβάνει την ελευθερία των συμβάσεων, της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της εργασίας και το δικαίωμα στην πληροφόρηση, επιμέρους προστατευόμενες εκδηλώσεις αποτελούν και η σεξουαλική ελευθερία, η ελευθερία της δημόσιας παρουσίασης της ζωής του ατόμου και το δικαίωμα αλλαγής του ονοματεπώνυμου και το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού το ατόμου.²⁰

Φορείς κι αυτού του δικαιώματος είναι φυσικά πρόσωπα, ημεδαποί και αλλοδαποί, αλλά και νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, όχι όμως όσον αφορά στο στενό πυρήνα του δικαιώματος.

---

¹⁸ «Η ευρεία αυτή έννοια της προσωπικότητας έχει το πλεονέκτημα ότι μπορεί να καλύψει προσβολές, οι οποίες δεν ήταν δυνατό να προβλεφθούν από το νομοθέτη», βλ. Γεωργιάδη, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, 1997, σελ. 103 επ.

¹⁹ Βλ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σελ. 103 επ.

²⁰ Βλ. Χρυσόγονο, όπ. π., σελ. 173 επ.

3.2 Περιορισμοί στο δικαίωμα του άρθρου 5§1 Σ

Στην ίδια τη διάταξη του Συντάγματος υιοθετούνται τρεις περιορισμοί:

Το δικαίωμα στην προσωπικότητα να μην προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων. Δηλαδή, η άσκηση του δικαιώματος στην προσωπικότητα να μην παρεμποδίζει την άσκηση των άλλων δικαιωμάτων, αλλά και την άσκηση του ίδιου του δικαιώματος στην προσωπικότητα από άλλο φορέα.²¹

Η άσκηση του δικαιώματος δεν πρέπει να αντιβαίνει στις άλλες διατάξεις του Συντάγματος. Δηλαδή το δικαίωμα μπορεί να περιοριστεί και από τα δικαιώματα των άλλων ,αλλά και από τις θεσμικές και γενικές²² διατάξεις του Συντάγματος.

Επίσης, η ανάπτυξη της προσωπικότητας δεν πρέπει να παραβιάζει τα χρηστά ήθη²³ τα οποία προσδιορίζονται από τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες.

4. Η ελευθερία της τέχνης και η προστασία της προσωπικότητας

Η ευρεία έννοια και οι ποικίλες εκφάνσεις του δικαιώματος της προσωπικότητας δημιουργούν προβλήματα και απορίες σχετικά με το πώς θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η περίπτωση κατά την οποία το

---

²¹ «Είναι επομένως σύμφωνοι με το Σύνταγμα οι νόμοι που περιορίζουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού ,ώστε να είναι δυνατή η σύγχρονη άσκησή του από όλους.» Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τ' Β, 2005, σελ.1338

²² «Μια τέτοια αρχή είναι προπάντων η αρχή της αναλογικότητας από την οποία απορρέουν όρια στους περιορισμούς της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.» Βλ. Δαγτόγλου, όπ. π. ,σελ.1339

²³ «Χρηστά ήθη είναι οι κρατούσες αντιλήψεις του μέσου χρηστού και δίκαιου ανθρώπου για το ποια συμπεριφορά ανταποκρίνεται στις επιταγές της κοινωνικής ηθικής.» Βλ. Γεωργιάδη Α., Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 1997, σελ.22

παραπάνω δικαίωμα έρχεται σε σύγκρουση με την ελευθερία της τέχνης. Αναφύονται προβληματισμοί, όπως ποιο δικαίωμα θα υποχωρήσει έναντι ποιου, αν θα υπάρχουν αμοιβαίες οριοθετήσεις και σε ποιο βαθμό. Πρέπει σε κάθε περίπτωση να κριθεί ποιο από τα έννομα αγαθά που έρχονται αντιμέτωπα υπερέχει, βάσει των κρινόμενων συνθηκών.

4.1 Το πρόβλημα

Ο καλλιτέχνης μέσω της πνευματικής δημιουργίας προσπαθεί να εκφράσει κάποια βαθύτερα μηνύματα και να επικοινωνήσει με το κοινό με τον δικό του τρόπο. Πολλές φορές ,όμως ,τα έργα τέχνης αγγίζουν κάποιες πτυχές της ανθρώπινης ζωής, της ανθρώπινης αξίας πολύ ευαίσθητες, προκαλώντας αντιδράσεις. Για παράδειγμα, ένα κινηματογραφικό έργο²⁴ μ' αυτό που παρουσιάζει, ή ένας ζωγραφικός πίνακας²⁵ μ' αυτό που απεικονίζει ενδέχεται να προσβάλλει την προσωπικότητα κάποιων. Το περιεχόμενο ενός βιβλίου μπορεί να προσβάλλει ειδικότερες εκφάνσεις της προσωπικότητας.²⁶

Η ελευθερία της τέχνης καθιερώνεται ανεπιφύλακτα στο άρθρο 16§1 Σ. Αυτό, όμως, όπως είδαμε παραπάνω ,δε σημαίνει ότι η άσκηση αυτού του δικαιώματος μπορεί να παραβιάζει τα άλλα συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα²⁷. Περιορίζεται από τους γενικούς νόμους που εφαρμόζονται και στα άλλα συνταγματικά δικαιώματα. Συνεπώς, η ανάγκη προστασίας της προσωπικότητας μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμούς στην ελευθερία της τέχνης. Αντίστοιχα το δικαίωμα στην

---

²⁴ Βλ. «Ο τελευταίος πειρασμός» ΜπρΑθ 17115/1988, lawdb.intrasoftnet.com

²⁵ Βλ. «Πίνακας στη Λάρισα» ΑΠ 1210/1988

²⁶ Βλ. «υπόθεση Μν,», ΜπρΑθ 5208/2000

²⁷ «Προστασία της τέχνης νοείται υπάρχουσα ουχί επί ζημιά άλλων προστατευομένων ωσαύτως υπό του Συντάγματος αγαθών.» ΣΤΕ 2568/1991

προσωπικότητα θα κριθεί υποδεέστερο του κοινωνικού αγαθού της τέχνης εφ' όσον δεν προσβάλλει την αξία του ανθρώπου²⁸.

Βεβαίωτατα, το αν συντελείται προσβολή και σε ποιο δικαίωμα είναι κάτι που θα πρέπει να κριθεί κατά περίπτωση. Κατά περίπτωση θα πρέπει να κριθεί και ο βαθμός στον οποίο θα πρέπει να περιοριστεί καθένα από τα δύο δικαιώματα. Πάντως η θεωρία της πρακτικής εναρμόνισης και η αρχή της αναλογικότητας στοχεύουν στην εφαρμογή όλων των διατάξεων «ώστε να προκύψει δίκαιη εξισορρόπηση, στο πλαίσιο πάντοτε της συγκεκριμένης περίπτωσης.²⁹»

4.2 Προσπάθειες επίλυσης της σύγκρουσης και νομολογιακά παραδείγματα

Όπως σε κάθε περίπτωση σύγκρουσης δικαιωμάτων, έτσι και στην περίπτωση της προσβολής της προσωπικότητας από την ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος της τέχνης πρέπει να βρεθούν τα κριτήρια με τη βοήθεια των οποίων θα γίνει η στάθμιση των εννόμων αγαθών.

Ένα βασικό κριτήριο είναι η ένταση της προσβολής³⁰ του δικαιώματος της προσωπικότητας από την ελευθερία της τέχνης. Για παράδειγμα, μικρότερης έντασης είναι η προσβολή, όταν συντελείται συκοφαντική δυσφήμιση μέσω ενός λογοτεχνικού έργου σε σχέση με τη δυσφήμιση που εμπεριέχεται σε μια κινηματογραφική ταινία η οποία

---

²⁸ Βλ. παρομοίως ΑΠ 13/1999

²⁹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, γεν. μέρος, σελ. 250

³⁰ «Όσο πιο έντονη και μεγαλύτερης βαρύτητας είναι η προσβολή του εννόμου αγαθού από την άσκηση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας, τόσο πιο πιθανό είναι η στάθμιση συμφερόντων να αποβεί εις βάρος του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης» Βλ. Βλαχόπουλο, όπ. π., σελ. 106

προβάλλεται στην τηλεόραση σε ώρα υψηλής τηλεθέασης. Επίσης μικρότερης έντασης είναι και η προσβολή στον ψυχικό και συναισθηματικό κόσμο του ατόμου όταν ένας πίνακας με άσεμνο περιεχόμενο εκτίθεται σε μία αίθουσα τέχνης, σε σχέση με την έκθεσή του σε δημόσιο δρόμο όπου είναι αδύνατον να μη γίνει αντιληπτός από μεγαλύτερο πλήθος κόσμου.³¹ Ακόμη, διαφορετικά θα αντιμετωπιστεί ένα έργο είτε κινηματογραφικό είτε μουσικό όταν απευθύνεται σε κοινό όλων των ηλικιών ενώ το περιεχόμενό του χαρακτηρίζεται ως άσεμνο. Εδώ μόνο ο νομοθέτης θέσπισε ένα περιορισμό στην ελευθερία της τέχνης, χάριν «προστασίας της νεότητας». ³² Οι τηλεοπτικοί και ραδιοφωνικοί σταθμοί δεν επιτρέπεται να μεταδίδουν προγράμματα «τα οποία ενδέχεται να βλάψουν τη σωματική, διανοητική ή ηθική ανάπτυξη των ανηλίκων.»

Σημασία έχει επίσης η ένταση των περιορισμών στο δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης³³. Επιπλέον, μεγάλο ρόλο παίζει και πρόθεση του δημιουργού. Πρέπει κατά περίπτωση να κριθεί εάν με το έργο του στόχευε στην προσβολή της προσωπικότητας κάποιων, ή η προσβολή αυτή ήταν αναγκαία επίτευξη του καλλιτεχνικού σκοπού. Έτσι και στην υπόθεση Ανδρουλάκη³⁴ κρίθηκε ότι το κίνητρο του συγγραφέα ήταν η καλλιτεχνική δημιουργία, «ο χαρακτήρας δε και η ταυτότητα του λογοτεχνήματος αυτού που κινείται στο χώρο του παράδοξου, της αλληγορίας και της ονειροφαντασίας, το κατατάσσει στην αντιμυθιστορία και τη μεταλογοτεχνία, ώστε το εν λόγω έργο ως

---

³¹ Βλ. Πλημμλαρ 3654/1986, ΠοινΧρον 1986 και ΑΠ 1210/1989, ΠοινΧρον 1989, σελ. 122

³² Βλ. άρθρο 30 Ν5060/1931

³³ «Όσο πιο έντονος είναι ο περιορισμός αυτός και όσο περισσότερο προσεγγίζει τον πυρήνα του εν λόγω δικαιώματος, τόσο περισσότερο αυξάνει η βαρύτητα της ελευθερίας της τέχνης και η πιθανότητα να αποβεί η στάθμιση υπέρ αυτής. ». Βλ. Βλαχόπουλο, όπ. π., σελ.107

³⁴ Βλ. ΜονΠρΑθ 5208/2000, ΤοΣ 2000, σελ. 572

περιέχον δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας να θεωρείται έργο τέχνης κατά την έννοια της διάταξης του άρθρου 16§1 Σ.»

4.3 Ειδικά θέματα

4.3.1 Άσεμνο

Μια ειδικότερη περίπτωση προσβολής της προσωπικότητας και της ανθρώπινης αξίας αποτελεί η προσβολή από άσεμνα δημοσιεύματα, ταινίες, ζωγραφικούς πίνακες κ.ο.κ.

Σύμφωνα με το άρθρο 30 του Ν 5060/1931 όπως αυτό αντικαταστάθηκε με το άρθρο 3 του Ν 1291/1982, «άσεμνα κατά τις περιπτώσεις του προηγούμενου άρθρου θεωρούνται τα χειρόγραφα, έντυπα, εικόνες και λοιπά αντικείμενα ,όταν σύμφωνα με το κοινό αίσθημα προσβάλλουν την αιδω. Δεν θεωρούνται άσεμνα τα έργα τέχνης ή επιστήμης και ιδίως αυτά που ανήκουν στην πολιτιστική δημιουργία της ανθρωπότητας ή που συμβάλλουν στην προώθηση της ανθρώπινης γνώσης εκτός από την περίπτωση που προσφέρονται σε πρόσωπα ηλικίας κάτω των 18 ετών και για σκοπούς άλλους εκτός από σπουδή.»

Από το συνδυασμό των διατάξεων 29 και 30 του ίδιου νόμου προκύπτει ότι τιμωρείται όποιος με σκοπό διανομής ή δημόσιας έκθεσης παρασκευάζει ή θέτει σε κυκλοφορία έντυπα ,συγγράμματα, σχέδια, εικόνες ζωγραφικής, κινηματογραφικές ταινίες ή άλλα άσεμνα αντικείμενα.

Στις περιπτώσεις που εμπίπτουν στα παραπάνω άρθρα δεν κάνουμε λόγο για περιορισμό της ελευθερίας της τέχνης. Τα έργα που

θεωρούνται άσεμνα δεν απολαμβάνουν της προστασίας όσων εμπίπτουν στην έννοια του έργου τέχνης. Στην υπόθεση του πίνακα στη Λάρισα³⁵ ο δημιουργός κρίθηκε τελικά ένοχος, σε αντίθεση με την πρωτόδικη απόφαση, γιατί εξέθεσε σε δημόσιο χώρο πίνακα του οποίου το περιεχόμενο κρίθηκε άσεμνο και συνεπώς δεν είναι έργο τέχνης σύμφωνα με το άρθρο 30 του Ν 5060/1931. Κατά τις ίδιες διατάξεις θεωρήθηκε ότι εντάσσονται στην έννοια του άσεμνου περιοδικά που περιείχαν προκλητικές φωτογραφίες και σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να θεωρηθούν έργα τέχνης.

4.3.2 Θρησκευτική συνείδηση

Η θρησκευτική συνείδηση ,ως επιμέρους έκφραση της προσωπικότητας, υφίσταται κάποιες φορές προσβολές από καλλιτεχνικά δημιουργήματα. Τα όρια μεταξύ τέχνης και προσβολής κάποιας θρησκείας δεν είναι πάντα ευδιάκριτα και εξαρτώνται από το σεβασμό που αξιώνει κάθε θρησκεία. Έτσι, αν ένα έργο αναφέρεται με προσβλητικό τρόπο σε στοιχεία κάποιας θρησκείας μπορεί να προκαλέσει αντιδράσεις από πιστούς της συγκεκριμένης θρησκείας οι οποίοι θεωρούνται εν προκειμένω φορείς του δικαιώματος της προσωπικότητας.

Στη νομολογία μας υπάρχουν δύο πρόσφατα γνωστά παραδείγματα:

Στην απόφαση για τον τελευταίο πειρασμό³⁶ κρίθηκε ότι είναι απαραίτητο να προστατευθεί και το θρησκευτικό συναίσθημα το οποίο

---

³⁵ Βλ. ΑΠ 1210/1989, ΠοινΧρ 1989, σελ. 122

³⁶ Βλ. ΜονΠρΑθ 17115/1988, ΤοΣ 1989, σελ.682

αποτελεί έκφραση της προσωπικότητας. Μολονότι σκοπός του δημιουργού ήταν η καλλιτεχνική έκφραση και δημιουργία και όχι η προσβολή της θρησκείας, εντούτοις το δικαίωμα στην προσωπικότητα υπερίσχυσε της ελευθερίας της τέχνης.

Σημαντική ήταν η απόφαση στην υπόθεση Ανδρουλάκη (Μν)³⁷. Σύμφωνα με την απόφαση του δικαστηρίου, ο δημιουργός είχε καθαρά καλλιτεχνικά κίνητρα χωρίς πρόθεση προσβολής της θρησκείας, Αφού δεν θίγεται η ανθρωπίνη αξία, δεν υπάρχει λόγος περιορισμού της ελευθερίας της τέχνης. Νομιμοποιούνται κατά συνέπεια οι περιορισμοί στην προσωπικότητα χάριν των ύψιστων αγαθών, της ελεύθερης καλλιτεχνικής δημιουργίας και της ελεύθερης έκφρασης.

Συμπέρασμα

Το άρθρο 16 Σ προστατεύει την ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας χωρίς κανέναν ειδικό περιορισμό. Η ελευθερία της τέχνης περιορίζεται μόνο χάριν προστασίας άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων εννόμων αγαθών και βάσει της θεωρίας της πρακτικής εναρμόνισης. Η προστασία της προσωπικότητας μπορεί να θέσει όρια στην ελευθερία της τέχνης εφ' όσον θίγεται η ανθρωπίνη αξία. Επιθυμητή είναι η εφαρμογή και των δύο δικαιωμάτων στο βαθμό που κρίνεται αναγκαίο σε κάθε περίπτωση έτσι ώστε να προκύπτει μια δίκαιη εξισορρόπηση των εννόμων αγαθών.

---

³⁷ Βλ. ΜονΠρΑθ 5208/2000, ΤοΣ 2000

Περίληψη

Η ελευθερία της τέχνης είναι ένα από τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα σε μια προσπάθεια προστασίας και διασφάλισης της ελεύθερης πνευματικής δημιουργίας. Το δικαίωμα, όμως, αυτό κατοχυρώνεται χωρίς επιφύλαξη. Αυτό δε σημαίνει ότι η ελευθερία της τέχνης μπορεί να οδηγεί σε παραβίαση άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ειδικότερα, όταν η ελευθερία της τέχνης έρχεται σε σύγκρουση με το δικαίωμα στην προσωπικότητα είναι αναγκαίος ο περιορισμός και των δύο δικαιωμάτων έτσι ώστε να προκύψει δίκαιη εξισορρόπηση πάντα μέσα στα πλαίσια της εκάστοτε περίπτωσης. Ειδικότερη έκφανση της προσβολής της προσωπικότητας αποτελεί η προσβολή της θρησκευτικής συνείδησης από κάποιο καλλιτεχνικό δημιούργημα. Επίσης, έργα που εμπίπτουν στην έννοια του άσεμνου δεν εντάσσονται στο πεδίο προστασίας του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης.

Abstract

Freedom of art is one of the rights that are secured in the Fundamental Law in order to protect and defend the freedom of work of art. This right, however, is secured without reservations. This doesn't mean that freedom of art could lead to violation of other fundamental rights: Particularly, when freedom of art comes to a conflict with the right of personality, the restriction of the rights both is necessary in a way to have fair equalization, always within the borders of certain circumstances. A special part of offence upon personality is the offence upon matter of

religion from work of art. In conclusion, handiworks that have the sense of immodest cannot claim the protection that is provided for the work of art.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ◆ *Βλαχόπουλος Σ.*, Η ελευθερία της τέχνης, τα όρια ενός ανεπιφύλακτου δικαιώματος, ΔΤΑ 1999, σελ.73-115
- ◆ *Ο ίδιος*, Υπόθεση (Μν) ,μια απόφαση που δεν εκδόθηκε ποτέ, ΤοΣ 3/2000
- ◆ *Γεωργιάδης Απ.*, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 1997
- ◆ *Δαγτόγλου Π.*, Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', τ. Β', 2005
- ◆ *Δημητρόπουλος Ανδρ.*, Συνταγματικά Δικαιώματα, τ. Γ', ημίτομ. 1, Αθήνα 2005
- ◆ *Ο ίδιος*, Συνταγματικά Δικαιώματα, παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τ. Γ', Αθήνα 2004
- ◆ *Κόρσος Δ.*, Η ελευθερία της τέχνης ,της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το σχέδιο του νέου Συντάγματος, ΕΔΔΔ 1975, σελ. 117 - 127
- ◆ *Παπαχρίστου Θ.*, Κοινωνιολογία του Δικαίου, 1999
- ◆ *Χρυσόγονος Κ.*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα ,2002

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- ΜΠρΑθ 5208/2000, υπόθεση Ανδρουλάκη, ΤοΣ 2000, σελ. 572
- ΑΠ 1210/1988, πίνακας στη Λάρισα, ΠοινΧρ 1989, σελ. 122
- ΠλημμΛαρ 3654/1986, ΠοινΧρ 1986
- ΕφΘεσσαλ 2390/1991, Αρμ 1992, σελ. 177
- ΜΠρΑθ 17115/1988, ΝοΒ 1989, σελ. 270

ΜΕΛΕΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

- Αγγέλου – Κορωναίου Κατερίνα, Η ελευθερία της τέχνης, το άγνωστο θεμελιώδες δικαίωμα, www.greeklaws.com/pubs
- Κάντα Άννα Μαρία, Η έννοια της συνταγματικής κατοχύρωσης της ελευθερίας της τέχνης, www.greeklaws.com/pubs
- Καπρέλη Παναγιώτα, Η αξία του ανθρώπου και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η υπερνομοθετική ρύθμιση και η επίδρασή της στο κοινό δίκαιο, www.greeklaws.com/pubs
- Κατελούζου Διονυσία, Ελευθερία της τέχνης και χρηστά ήθη, www.greeklaws.com/pubs
- Τομπατζόγλου Ελευθερία, Η ελευθερία της τέχνης, www.greeklaws.com/pubs